

Solt Ágnes

Agresszió a fogvatartottak körében: okok és következmények Problémás fogvatartottakkal készült mélyinterjúk tartalomelemzése

A kutatás előzményei és célja

A Legfőbb Ügyészség javaslata alapján 2008-ban folytattuk a 2007-ben megkezdett, „Az agresszió jogi és pszichológiai kezelése a fogvatartási helyeken” című empirikus kutatást, amelynek befejezési határideje 2008. november 30. volt. A kutatás első félévben a Budapesti Fegyház és Börtön által rendelkezésünkre bocsátott fegyelmi ügyiratokat tanulmányoztuk (Dunavölgyi Szilveszter és Solt Ágnes), amelyek eredményéről részbeszámolót készítettünk, és abban a további vizsgálat módszereként a mélyinterjúk technika alkalmazását javasoltuk, mivel az akták az események pszichológiai jellegű tartalmát nem dokumentálják.

A fegyelmi akták alapján pusztán formális eljárásokra láthatunk rá. Az elkövető és a sértett, a köztük levő kapcsolat és a pontos esetleírás hiányos. A háttérben megbúvó indítékok, motívumok rejtve maradnak. A jelentések sokszor nyomás, kényszer alatt született cselekményeket dokumentálnak, erre utalnak többek között a megtett, majd visszavont feljelentések¹ és vallomások.

A bántalmazások jó része vélhetően rendszeres, de erre ritkán derül fény. A büntetések nem nyújtanak valós megoldást a folytatólagosan elkövetett erőszakos cselekmények orvoslására, sőt sok esetben gerjesztik is azokat, hiszen a sértett jellemzően nem kerülhet biztonságba a feljelentés megtételét követően sem, így ki van téve mind az elkövető, mind annak cimborái által elkövethető további zaklatásoknak.

A megelőzés, illetve a kezelés eredményességét nagymértékben befolyásolná, ha lennének leszűrhető, általánosítható tapasztalatok az egyes fegyelmi vétségek kivizsgálása során. Ezzel az előfeltevéssel álltunk neki a fegyelmi ügyek tanulmányozásának, azonban a vizsgált aktákban nem találtunk olyan, a későbbi elemzésekre alkalmas, a megelőzési szempontokkal összefüggő adatokat, amelyek alapján az agresszió kialakulására vonatkozó konkrét következtetéseket le lehetne vonni, illetőleg a probléma kezelésével kapcsolatos érdemi javaslatokat lehetne tenni.

Mindezek után 2008 második félévében – a Legfőbb Ügyészség hozzájárulásával – a Váci Fegyház és Börtönben 50 elítélttel készítettünk mélyinterjút a témával kapcsolatos adatgyűjtés céljából. A hangfelvételek feldolgozására, elemzésére, az interjúkban elhangzottak szociológiai szempontú tartalomelemzésére 2009-ben került sor.

¹ A Btk. szerinti magánindítvány.

Jelen tanulmány a kutatási zárójelentés alapján íródott, amiben az interjúkban elhangzottak szociológiai tartalomelemzését végeztem el azzal a szándékkal, hogy az agressziót kiváltó jellegzetes tényezőket beazonosítsam, és tipizáljam mind a rendszerbeli adottságokból fakadó, mind a személyiség szerkezetben rejlő, mind pedig a speciális szubkultúra értékrendszerére visszavezethető agressziót kiváltó, illetve erősítő motívumokat. E motívumok ismeretére alapozva tudunk javasolni olyan változtatásokat, amelyek csökkenteni képesek a fogvatartotti erőszakot.

A kutatás módszertanáról

A mélyinterjúk alanyai olyan elítéltek voltak, akik erőszakos ügyekbe keveredtek börtönbüntetésük során, amely miatt fegyelmi eljárásban kellett részt venniük. Az interjúk időtartama átlagosan egy, másfél óra volt. Az elítéltekkel az interjú készítője négy szemkört beszélt egy előre kialakított vezérfonal alapján, amelyben az elítélt előéletére, önképére, identitására és az intézetben töltött időre vonatkozóan is részletesen kifejtendő kérdések szerepeltek. A hanganyagot diktafon rögzítette. A legépelte interjúkat az Atlas.ti tartalomelemző szoftver segítségével elemeztem.

A kvalitatív módszer és az elméleti megalapozottság

Kvalitatív módszerekkel a tények, jelenségek, információk mögött meghúzódó okokat és motivációkat tárjuk fel. A cél az, hogy a célcsoport viselkedési skáláját és ne a gyakorisági megoszlását ismerjük meg.

A megalapozott elmélet rövid ismertetése

A kutatásban használt módszertan elméleti keretét az ún. megalapozott elmélet, a „grounded theory” adta. Az elméletet *Anselm L. Strauss* és *Barney Glaser* dolgozta ki, és jelentette meg 1967-ben a *The Discovery of Grounded Theory* című tanulmányban. A megalapozott elmélet lényege, hogy a vizsgált adatokban gyökerezik, s az adatok folyamatos és szisztematikus elemzése során körvonalazódik a majdani teória. Ez azt jelenti, hogy az elmélet helyessége nem választható el az elmélet létrejöttének folyamatától.

Lényeges kiindulópont, hogy nem valamiféle objektív valóság feltárása a kutatás középpontja, hanem a vizsgált célcsoport, a másik ember személyének, szubjektív valóságának megismerése. A kutatás interaktív folyamat a kutató és a vizsgálat alanya között, s ennek a ténynek a figyelembevételére döntő abból a szempontból, hogy az információkat, adatokat a helyükön tudjuk kezelni a következtetések levonásakor.

A kvantitatív és kvalitatív kutatási módszer között a különbség abban áll, hogy míg a kvantitatív vizsgálatok egy hipotézis bizonyítását, addig a kvalitatív vizsgálatok az elmélet generálását tekintik elsődleges fontosságúnak. Ebből következik, hogy kutatásom kezdetén alig, vagy csak nagyon tág értelmezési keretben fogalmaztam meg állításokat és feltételezéseket, leginkább kérdésköröket vázoltam, mert az elmélet a kutatás folyamatában, az elemzés és adatgyűjtés folyamatos egymásra hatása során alakul ki.

A megalapozott elmélet lényege, hogy hangsúlyozza a cselekvő álláspontjának megértését, mint szükséges feltételt az interakciók, folyamatok és változások megértéséhez. Az általánosság különböző szintjein megfogalmazott elmélet elengedhetetlenül fontos a társadalmi jelenségek mélyebb megismeréséhez. A megalapozott elmélet nem spekulatív, nyitottan közelít megismerésének tárgyához.

Ebben az elméletben a koncepciók jelentik az elemzés alapegységeit. A koncepciókat úgy alakítjuk ki, hogy a különböző adategységeket, információt hordozó jelenségeket egymáshoz hasonlítjuk és egymás viszonylatában értelmezzük. Az összehasonlítás alapján történő fogalomalkotás már része a kódolásnak. Több fogalom alkot egy kategóriát, ezeken keresztül integrálható az elmélet.

Már az adatgyűjtéssel párhuzamosan elkezdjük az elemzés folyamatát, hogy a további kérdések, irányok körvonalazódhassanak. A kódolás és jegyzetelés is újabb kérdéseket generál, amelyek vagy új adatok gyűjtésével, vagy a régebbiek fölülvizsgálatával, másodelemzésével válaszolhatók meg.

A kódolás folyamata meghatározó a kutatás során. Ennek során a nyers adatokat, információkat részekre bontjuk, konceptualizáljuk, majd új formában rakjuk össze őket. Jelen kutatásban az interjúk tartalomelemzése során mind az explicit tartalom, mind a forma és a stílus, mind az érzelmi töltet, mind pedig az üzenetérték szerint kódokkal jelöltem meg a szövegegységeket, amelyek így egymás viszonylatában és összefüggéseiben is több dimenzióban vizsgálhatóvá tették az interjúkban elhangzottakat. A meglévő adatból, információból egy fogalomra lehet következtetni (a konkrétumot egy tágabb, más értelmezési keretbe helyezve), majd pedig több hasonló fogalomból egy kategóriát lehet megalkotni. A kódolás során arra irányul a fókusz, hogy a vizsgált jelenség kapcsán a körülmények, illetve a cselekvők közötti kapcsolatok, interakciók, stratégiák, taktikák között milyen együttjárások figyelhetők meg és hogyan tipizálhatók egyes elemek. Ez a gyakorlatban azzal jár, hogy soronként, szavanként vagy szövegegységenként kell elemezni a rendelkezésre álló adathalmazt, kapcsolatokat keresve az egyes szövegrészek, illetve az egyes kódok között. A kódolás és a szöveg-elemzés folyamata az Atlas.ti tartalomelemző szoftver segítségével végezhető el, amely szoftver a grounded theory alapján és az elmülethez kapcsolódva készült.

A grounded theory célja, hogy olyan elméletet alkossunk általa, amely releváns és problematikus viselkedésmintákra ad magyarázatot. A kutató az alapkategória dimenziói, tulajdonságai, körülményei, következményei, stratégiái alapján kódol.

Eredmények

A problémás fogvatartottak agresszív megnyilvánulásainak és szocializációjának tipikus fajtái és együttjárásaik

Az agresszió iránya szerinti típusok és az előélet jellegzetességei

A fogvatartottakat tipizáltam aszerint, mely személyekre jelentenek veszélyt elsősorban. Így megkülönböztettem 4 csoportot (önveszélyes; rabtársakra veszélyes; felügyeletre veszélyes, bántalmazott: mások által veszélyeztetett), s ezen csoportokat külön-külön vizsgáltam.

Az agresszív viselkedés mértékének, a veszélyesség megítélésének jó prediktora, előrejelzője lehet a következő kérdés: „Mi a legrosszabb a börtönben?”. A kutatás eredményei arra utalnak, hogy a válaszok típusosan kétfélek: az egyik jellegzetes válasz lényege, hogy a rabtársak, vagyis a többi fogvatartott személy és a velük való együttélés a legkevésbé elviselhető körülmény; a másik típusú válaszban a legnehezebb a szerettek hiányával való megbirkózás.

A kutatás eredményei alapján azt vélelmezem, hogy az első válasz esetében a fogvatartottnak konfliktusai vannak: bántalmazott és/vagy bántalmazó. A második válasz alapján az valószínűsíthető, hogy a fogvatartott a kifelé irányuló agresszió szempontjából kevésbé veszélyes abban az esetben, ha nem áll fenn nála impulzus-kontroll zavar vagy egyéb pszichés probléma.

Azt vizsgáltam, hogy a különböző (kifelé és befelé) irányú agresszivitások háttérében milyen típusosságok fedezhetőek fel az előélet, a személyiségvonások és az elkövetett bűncselekmények összefüggéseiben.

A mintába került problémás, agresszív fogvatartottak gyermekkorára az érzelmi és – sok esetben – fizikai elhanyagolás, bántalmazás, illetve a gyermekvédelmi múlt vagy a javítóintézetbeli szocializáció jellemző.

Az előéleti tipikusságokat vizsgálva 5 meghatározó dimenziót találtam, amelyek mentén elválaszthatóak az életutak:

- a fizikai bántalmazás elszenvedésének mértéke,
- az elsődleges szocializációs közeg mibenléte (család vagy/és intézet),
- az érzelmi elhanyagolás mértéke,
- a kortárs csoport és a sporttevékenységek szerepe,
- a tudatmódosító szerekhez való viszony.

Ugyanakkor kijelenthető, hogy a bántalmazás minden jellegzetes életútnak meghatározó eleme volt. Az előélet, szocializációs közeg kirajzolódó mintáival párhuzamosan az egyéni jellemzőket és személyiségvonásokat is figyelembe vettem, és elemeztem. Az addiktív személyiségvonások a legtöbb vizsgált egyén esetében jellemzőek voltak.

Az elkövetett bűncselekményeket összevettem az életúttal és a személyiségvonásokkal, vajon megállapítható-e valamiféle összefüggés ezen dimenziók között.

Mindezen elemzések után a következő jellegzetességeket találtam a vizsgált 4 csoport esetében:

1. Önveszélyes fogvatartottak

Az első csoport tagjai esetében a kisgyermekkorú olyan szülői magatartás kíséri, amelynek jellegzetessége az apa brutalitása, a gyermek rendszeres fizikai bántalmazása – az anya gyermeke irányában megnyilvánuló ragaszkodása és gondoskodása mellett. Jelentősége van annak, hogy miközben a gyermek folyamatos erőszakot szenved el, van mellette legalább egy olyan meghatározó személy, akihez kötődik, és aki óvni próbálja őt.

A csoportba tartoznak olyan egyének is, akiknek életútjában nem csak a koragyermekkorban megtapasztalt apai bántalmazás és anyai ragaszkodás a közös elem, hanem ezt követően a drogfogyasztás és a kábítószerfüggés, az ezzel együttjáró életforma és a kortárskapcsolatok negatív és mély hatása. Ezekre az egyénekre jellemzőek a szorongások és fóbiák, amelyek megke- serítik mindennapjaikat.

Azok a fogvatartottak, akiknek gyermekkorában az említett tényezők voltak meghatározóak, és akik szorongó, fóbiákkal küzdő személyekké váltak: önve- szélyesek, azaz szuicid késztetéseik miatt váltak problémássá elsősorban.

Az e csoportba tartozó fogvatartottak bűncselekményei nem mutatnak specifikumot.

2. Rabtársakra veszélyes fogvatartottak

A második csoport előéletének visszatéró elemei a gyermekkori pszichés és/vagy fizikai bántalmazás elszenvedése, a gyermekotthonban vagy javítóinté- zetben eltöltött évek és a sporttevékenységek fontossága is jellemző. Meghatáro- zó tényező a családtól elszakadt és szoros kötődést ki nem alakító szocializációs közeg kiskamasz kortól, illetve 14-16 éves kortól.

A csoport tagjainak személyiségére jellemző volt, hogy – saját elmondásuk alapján – valamiféle pszichés betegséggel (leggyakrabban személyiségzavarral) küzdöttek, és mindenféle addikció volt tapasztalható körükben. A hatalomvágy, a mindent irányítani akarás szintén gyakori ebben a csoportban.

Ezek a megkérdézettek, akiknek szocializációjában az említett tényezők for- dultak elő, és akiknek személyisége a fent vázolt jellemvonásokat hordozza, legin- kább a fogvatartott társaikra veszélyesek, az agressziójuk egymás ellen irányul.

Az e csoportba tartozó fogvatartottak jellemzően erőszakos és visszaeső bűnelkövetők.

3. Felügyeletre veszélyes fogvatartottak

A harmadik csoport esetében a gyermekkorban elszenvedett bántalmazás szin- tén meghatározó, ezt követően pedig a gyermekotthonban töltött hosszú évek és az ottani szocializáció, azaz a családból már kisgyermekkorban való kiszakadás, a korai kötődés elmaradása vagy sérülése.

Az ebbe a csoportba sorolható fogvatartottak érzelmvilágát az állandó düh uralja, gyakori körükben az addikció (leggyakrabban a gyógyszerfüggés); jellegze- tes jellemvonás a különös hangsúllyal bíró igazságérzet, és jellemző az impulzus- kontroll zavar, amely a meg gondolatlan, hirtelen tettek megtételére hajlamosít.

A volt intézeti gyermekek, akik bántalmazás miatt kerültek leggyakrabban gyermekotthonba, s akiknek személyisége a fent leírt jellegzetességeket tömöríti, jellemzően a felügyelet tagjaira veszélyesek.

Az e csoportba tartozó fogvatartottakra az erőszakos bűnelkövetés jellemző.

4. Bántalmazott, áldozattá vált fogvatartottak

Kétféle előélet és személyiség szerkezet különül el ebben a csoportban:

- a) Az egyik típusú életút során a gyermekkori bántalmazás, az alkoholista vagy szenvedélybeteg szülői háttér dominál. Az ilyen háttérrel rendelkező egyénekre gyakran jellemző a csökkent értelmi képesség.
- b) A másik esetben tipikus a kifejezetten jó családi háttér, s az egyén átlagon felüli intellektusa és műveltsége.

Ez a két, szélsőségesen káros vagy előnyös életút a kifejezetten negatív vagy pozitív egyéni adottságokkal kombinálva valószínűsíti azt, hogy a bv. intézetekben fogvatartottként bántalmazásnak lesz kitéve az egyén.

Az e csoportba tartozó fogvatartottak bűncselekményei kétféle jellegzetességet mutatnak. Ha az elkövetett bűncselekmények alapján kívánjuk bejósolni, hogy kik lesznek azok az egyének, akik nagy valószínűséggel áldozattá válnak a bv. intézetekben, akkor azt mondhatjuk, hogy a bántalmazottak nagy arányban kerülnek ki mind a gyermekbántalmazást elkövetők, mind az intellektuális bűnelkövetők, mind pedig a kisstílű lopásokat elkövetők közül.

Rabhierarchia- skála

A fogvatartottak tipizálása mellett létrehoztam egy ún. rabhierarchia skálát, egy olyan 5 fokú mérőeszközt, amely a fogvatartott bv. intézetben betöltött státuszát, annak presztízsét és az ehhez kapcsolható érdekérvényesítő képességét mutatja. A skálát a rab- és felügyeleti szubkultúra vizsgálata után alkottam meg, azoknak az értékeknek az alapján, amelyek elismerést váltanak ki a környezetből, illetve olyan viselkedésminták és megküzdési stratégiák alapján, amelyek eredményesek, és sikeresen használhatók az adott közegben.

Mindennek kialakításához

- összehasonlítottam a kommunikációs kompetenciákat;
- vizsgáltam a leghatékonyabban működő kommunikációs stratégia mibenlétét;
- az explicit vagy implicit formában megfogalmazódó értékeket;
- a referenciaszemélyek tulajdonságait;
- a másokról való véleményformálás azon dimenzióit, amelyek segítségével megítélik és osztályozzák a fogvatartottak egymást.

Az így kialakított 5 fokú skálán az 1. érték jelenti a hierarchiában elfoglalt legalacsonyabb helyet, az 5. érték pedig a vezető státuszt. Az interjúk alapján minden vizsgált egyént besoroltam a hierarchiába, majd megvizsgáltam, milyen összefüggések fedezhetők fel az előzőekben leírt dimenziókkal: az agresszió iránya, az elkövetett bűncselekmény, az egyéni jellemzők és az előélet vonatkozásában.

Azt találtam, hogy a rabhierarchia alján a bántalmazottak állnak (skála érték: 1-2). Őket követik az önmagukra veszélyes, szuicid hajlamú (skálaérték: 2-4), majd a felügyeletre veszélyes fogvatartottak (skálaérték: 3-4), a hierarchia felső harmadában és tetején helyezkednek el azok a fogvatartottak, akik leginkább a fogvatartott társaikra veszélyesek (skálaérték:3-5).

Mindebből az is jól kiolvasható, hogy az agresszióknak mely fajtái elfogadottak és kevésbé elfogadottak, hogy a sajátos szubkultúra értékei szerint kit szabad és kit nem szabad bántani.

A vizsgált dimenziók szerinti összefüggések táblázatba foglalva

Agresszió iránya	Ön-veszélyes I.	Többi rabra veszélyes II.	Felügyeletre veszélyes III.	Bántalmazott (2 típus)
Előélet	Drog, vagy apai verés anyai ragaszkodással	Pszichésen vagy fizikailag bántalmazott gyerek, sokszor intézetbe is került, sport gyakori	Bántalmazott gyerek, később intézeti nevelt	1. Bántalmazott gyerek, gyakran alkoholista szülők; vagy 2. „jó” családból való
Jellemző	Szorongás, fóbiák	Személyiség-zavar, esetenként addikció, sokszor vezér típus	Állandó düh, gyakran addikció, igazságérzet dominál, impulzus-kontroll zavar	Sokszor csökkent értelmi képességű; vagy átlagon felüli műveltségű
Bűncselekmény		Erőszakos, visszaeső	Erőszakos	Gyermek-bántalmazás; intellektuális bűnelkövetés; kisebb lopások
Rabhierarchia skála	2-4	3 - 5	3 - 4	1-2

Jellegzetes narratívák, önbrázolások és tulajdonságok a vizsgált fogvatartotti minta körében

A fogvatartottak legnagyobb része elmondta magáról, hogy erőszakos bűncselekményért ítélték el. Nagy arányban vallották az elítéltek, hogy szenvedélybeteg volt, vagy legalábbis nagymértékben és rendszeresen fogyasztottak valamilyen drogot vagy alkoholt. Problémás gyermeknek kb. a megkérdezettek fele vallotta magát, ennél jóval gyakrabban visszatérő elem volt az életükben a gyermekkorai bántalmazás kényszerű elszívása.

A megkérdezett elítéltek nagy része visszaeső, és a bv. intézetben töltött évek száma jellemzően 4 év fölötti.

Az elítéltek fele magányos, ugyanennyien vallották magukat „ideges” típusnak. Kisebbségben vannak, ám jól körülhatárolható típust alkotnak azok a fogvatartottak, akik teljes meggyőződéssel állították, hogy joguk van mindenki fölött rendelkezni, mindenkit „nevelni” és „fegyelmezni”.

A leggyakrabban a tulajdonságaik kapcsán az elítéltek arról beszéltek, mennyire bosszúállóak. Visszatérően előfordult a „szigorú elvek” léte, de volt, aki empatikusnak és megbocsátónak mondta magát. A legtöbb mintába került elítélt bosszúállónak mondható. Azokra az egyénekre nem jellemző, hogy énképükben a bosszú mint pozitív és erőt sugalló tulajdonság szerepel, akik valójában a bv. intézetben áldozattá váltak. Azokra az elítéltekre pedig, akiknek áldozataivá válnak, az jellemző, hogy rendkívül magas önértékelésük van, kifejezetten bosszúállóak, és szigorú elveik vannak, amelyeket elsősorban úgy alakítanak ki, ahogyan azt saját szükségleteik és igényeik megkívánják. Érdekes azonban, hogy ezek az igazságosztó, különösen jó érdekérvényesítési képességekkel rendelkező, magabiztos emberek a rendszernek nem okoznak kárt, sőt jellemző, hogy ők rendet tudnak tartani a rabok között kritikus esetekben, épp ezért nem ritka, hogy a felügyelet tagjai valamiféle iratlan szerződés szerint együttműködnek velük, támaszkodnak egymásra és kölcsönösen előnyökhöz juttatják egymást. (Az ilyen informális kapcsolatok okozhatnak azonban konfliktust a felügyelet tagjai között.)

Összességében három áldozat-típust sikerült elkülöníteni az önképük alapján, azaz annak alapján, hogyan beszéltek önmagukról a fogvatartottak:

Áldozat (1.): Megbocsátó és elvei vannak.

Ezt a típust az örök nem kedvelik, gyakoriak a konfliktusok közöttük, mert az ilyen elítéltek gyakran kiállnak gyengébb társuk mellett akár a felügyelettel szemben is, ha úgy vélik, igazuk van. Emiatt az ilyen önértékelésű és személyiségű ember jellemzően áldozattá válik, és azáltal, hogy a formális szabályokat felülírják saját erkölcsi normái, a rendszer megfelelő működése ellen is képes hatni.

Áldozat (2.): Határozatlan és hirtelen haragú.

A labilis önértékelésű és ilyen tulajdonságokkal bíró elítélt a többi fogvatartott társ áldozatává válik. A rabok között sem a labilitás, sem a határozatlanság, sem pedig a meggondolatlan impulzivitás nem elfogadott. Az ilyen elítéltre azonban nem jellemző, hogy a felügyelettel szembe szállna, vagy problémát okozna a rendszernek.

Áldozat (3.): Megbocsátó és nincs kibékülve magával: elítéli magát.

A magukat elfogadni nem tudó fogvatartottak a rabhierarchia legalján foglalnak helyet, a gyengeséget itt nem tolerálja senki, az önutálat és önmarcangolás ebben a közegben a legkevésbé kifizetődő. Az ilyen rabot fogvatartott társai kihasználják és megalázzák, a felügyelet pedig nem képes támaszt nyújtani ezekben az esetekben.

A büntetés-végrehajtási intézetekben uralkodó szubkultúra és ennek hatásai

A börtön mint totális intézmény

A bv. intézetek a totális intézmények² sorába tartoznak. A totális intézményekben az emberi élet három legfontosabb szférája – a munka, a szabadidő és az alvás – egy helyen, nagyszámú társ közvetlen közelségében, azonos résztvevőkkel, azonos autoritás alatt, mindenkire egyformán érvényes formális szabályok szerint zajlik. A különböző tevékenységek összekapcsolódnak egy racionális tervben (napirend, rendszabály), amelynek célja az intézmény hivatalos céljainak megvalósítása.

A totális intézmények közvetlen hatása: depriváció az alapvető szükségletek kielégítésének lehetőségétől.

A deprivációk negatív hatást gyakorolnak a fogvatartottak önbecsülésére, csökken az önértékelés, megnő a szorongás, a depresszió szintje, az énkép negatívizálódik. Gresham Sykes³ ötféle deprivációt mutatott ki, amely szerint a szabadságtól, a kényelemtől, a heteroszexualitástól, az autonómiától és a biztonság-tól való megfosztottság okozza a legtöbb problémát.

A formális szabályok mellett a zárt, hierarchikus felépítésű intézetekben mindig megjelenik egy informális szabályrendszer is, amely sokszor domináns a formálissal szemben. Az informális szabályok határozzák meg, hogy bizonyos helyzetekben ki, mikor, mit tehet, hogyan viselkedhet, és hol vannak saját érdekérvényesítési képességének határai. A formális szabályrendszer által meghatározott hierarchiában státuszok és azokhoz kötött cselekvési jogok és kötelezettségek állnak, ezzel ellentétben egy informális rendszerben az egyének hatalmi pozíciója nem a hivatalosan meghatározott státuszok szerint alakul, hanem egy, a zárt közegben kialakuló belső norma szerint jön létre.

A formális és informális szabályok sok esetben összeegyeztethetetlenek, s hogy ez a két normarendszer hogyan viszonyul egymáshoz, az kutatásaim tapasztalatai alapján intézetenként eltérő: elsősorban annak függvénye, hogyan viszonyul egymáshoz a fogvatartotti és a felügyeleti szubkultúra, hogy melyik az erősebb és meghatározóbb.

A fogvatartotti és a felügyeleti szubkultúra

EI kell különítenünk tehát két különálló szubkultúrát a bv. intézeteken belül: a fogvatartotti és a felügyeleti szubkultúrát. Az uralkodó értékrend kialakításában két szerep – a fogvatartotti és fegyőri – játszik közre, egymást ellentétes irányból befolyásolva.

² Goffman, E. (1961): *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Garden City NY

³ Sykes, Gresham M. (1958): *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton University Press

A fogvatartottak ereje abban áll, hogy többségben vannak, folyamatosan egy léttérben és egymással összezárva.

A felügyelet erejét az adja, hogy tagjai hatalommal bírnak, vagyis tetteiket könnyedén legalizálni tudják, hogy azonos a céljuk, ezért össze kell dolgozniuk. Kevesebb az érdekellentét, így az együttműködés könnyebben kialakul közöttük. (A nevelő és felügyelő között azonban gyakran belső ellentét, hatalmi harc alakul ki.)

A börtönben egy sajátos „erőkultusz” uralkodik, amelynek lényege, hogy a túlélést szolgáló tulajdonságok és jellegzetességek ítéltetnek meg pozitívan, szemben minden mással, amely a túlélés esélyének csökkentését vonhatja maga után. Éppen ezért a humánus értékek, az érzelmek és a kötődés mind negatívumként jelenik meg, gyengeségre utal. A rabok közti hierarchia alapja a fizikai erő és a befolyás (a kapcsolati és a gazdasági tőke).

A fegyőrök eszközei és lehetőségei ennél sokkal szélesebb körűek, hiszen a legális hatalom és ennek minden eszköze a birtokukban van, egy rab – fegyőr „harcban” csak az utóbbi kerülhet ki nyertesen a mögötte álló legitim hatalomnak köszönhetően.

A rabok és fegyőrök közötti hatalmi játszmák győztesei, a felügyelet tagjai azonban – a szereplők erőviszonyainak strukturálisan meghatározott egyenlőtlensége miatt – nem számíthatnak a fogvatartottak elismerésére az erőkultusz jegyében. Aki fegyőrként belép a rabhierarchiába – annak szabályai és értékei szerint –, az gyávának és megvetendőnek ítéltetik, hiszen a formálisan meghatározott státusza által felruházott hatalommal, ennek előnyeit kihasználva teszi mindezt.

A felügyelet tagjainak nagyobb arányban való betagozódása a rabhierarchiába az intézet és a formális szabályok meggyengülésének tüneteként kezelhetők.

Az erőkultusz és a börtönben uralkodó szubkultúra értékrendje alapján a hierarchia alján meghúzódnak mind rabok, mind bizonyos tulajdonságokkal bíró fegyőrök. A nem elfogadott viselkedésmódok az alábbi táblázatban jól ábrázolhatóak:

Nem elfogadott viselkedésminták a rabhierarchia mögött húzóóó értékrend szerint	<i>„beszari”</i> Aki láthatóan fél, s gyávának minősíttetik	<i>„gerinctelen”</i> Aki mást mond az ember szemébe, és mást a háta mögött, aki hazug és álnok	<i>„féreg”</i> Aki olyat tesz, amely mindenfajta morált kizár.
Fogvatartott (a fogvatartottak általi kategóriák szerint)	<i>„csicska”</i>	<i>„vamzer”</i>	<i>„pedofil”</i>
Fegyőr (olyan viselkedésminták szerint, amelyek a hatalommal való visszaélésből fakadnak)	kiabál, kötekedik	kijátssza a rabokat egymás ellen, bűnvádival fenyegetőzik	megalázza, kineveti a fogvatartottat

Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy három olyan kategória alakult ki, melyek mentén egy adott egyén megbélyegzetté válhat a fogvatartotti szubkultúra értékei szerint – legyen akár fegyőr, akár rabtárs az alany. A megbélyegzettség a fogvatartott-társ esetében kialakult fogalmak, címkék alá sorolható, például: „csicska”, „vamzer” vagy „pedofil”. Ezzel ellentétben a fegyőrökkel szemben nem egyénre szabható, komplett tulajdonsághalmazt magában foglaló címkék általi megbélyegzésről beszélhetünk, hanem csupán azokkal a viselkedésformákkal szembeni negatív megítélésről, amelyek a hatalommal való visszaélésben gyökereznek. Az ilyen negatív megítélés alá eső viselkedésmintákat alkalmazó fegyőrök azok, akik szintén megbélyegzetté válnak a fogvatartottak értékei alapján.

Az első kategóriába olyan jellemvonások tartoznak, amelyek arra utalnak, hogy az illető viselkedését a félelem mozgatja. Minősítése: gyáva. A fogvatartottak körében a csicska ez az ember, aki olyan alávetett személy, aki félelemből, tiszteletből, vagy anyagi érdektől hajtva mások előtt meghunyászkodik. A fegyőrök körében azok minősítettnek gyávnak, akik indokolatlanul túlzott verbális és fizikai agresszióval, erőszakkal lépnek fel a fogvatartottakkal szemben.

A második kategóriába olyan személyeket sorolnak, akiket a „gerinctelen” jelzővel lehetne köznapi szóhasználat szerint illetni, azok, akik hazugságokat terjesztenek másokról, illetve mást mondanak aszerint, hogy épp kivel beszélnek, és milyen személyes érdekek mozgatják őket az adott pillanatban. A fogvatartottak körében ezek az emberek a „vamzerek”, akik elárulják egymást, a felügyelet tagjai közül pedig azokat sorolják ebbe a kategóriába, akik tudatosan és szándékosan manipulálják úgy a rabokat, hogy azok egymás ellen forduljanak.

A harmadik kategória azokat az egyéneket tömöríti, akik mindenféle morált sértő, elutasítandó és megvetendő dolgot művelnek, vagy műveltek valaha, amely miatt az emberi méltóságukat elvesztették mások – a megítélőik – szemében. A fogvatartottak körében a „pedofilok” azok, aki tipikusan ebbe a kategóriába tartoznak, a fegyőrök körében pedig azok, akik visszaélve pozíciójukkal, a legkülönbözőbb módokon alázzák meg sokszor teljesen öncélúan a rabokat.

A fegyőrök és fogvatartottak viszonya

A fogvatartottak sztereotípiái a fegyőrökkel kapcsolatban sokkal kevésbé sematikusak és leegyszerűsítőek, mint a fegyőrök rabokkal kapcsolatos sztereotípiái.

A felügyelet tagjainak körében sokkal jellemzőbb, hogy a rabokra egységesen megvető jelzőket használnak, ezzel ellentétben a fogvatartottak között alig volt olyan, aki egységesen negatívan jellemezte volna a felügyelet tagjait. Az alábbi táblázatban láthatók a jellemző minősítések.

A felügyeleti szubkultúra sztereotípiái a rabokról	A fogvatartotti szubkultúra sztereotípiái a fegyőrökről
<ul style="list-style-type: none"> • ostobák, iskolázatlanok • igénytelenek • éreztetni kell velük, hol a helyük • mindent kihasználnak • gerinctelenek, megalkuvók 	<ul style="list-style-type: none"> • visszaélnék a hatalommal • korruptak • közönyösek • fölényeskednek • a magánéleti gondjaikból eredő frusztrációt a rabokon vezetik le • képzetlenek

Megjegyzendő, hogy a felügyelet fogvatartotti populációról való ilyen vélekedése diszfunkcionálisan hat az intézmény hivatalosan kitűzött céljaira és működésére.

Jól látható, hogy az egyes jellemvonások mindkét esetben ábrázolhatóak az erő és a hatalom dimenziójában, ahol az egyik (fogvatartotti) csoport a hatalom és érdekérvényesítés általi megfosztottság állapotában, a másik (felügyelet) csoport a hatalom birtokában van, s az összes negatív sztereotípa ebből az egyenlőtlen relációból fakad. *Zimbardo* 1971-es kísérlete⁴ óta tudhatjuk, hogy mind a börtönőrök, mind a foglyok meghatározott viselkedésformákat vesznek fel, amelyek az adott körülmények között a szituáció romlásához vezetnek.

Az itt összefoglalt sztereotípiák segítségével a romláshoz vezető mechanizmus egyik manifesztációja is megfoghatóvá válik. Az alá-fölé rendeltségből fakadóan nagy a veszélye annak, hogy az alávetettek pusztán pozíciójukból eredően is megvetésre ítéltetnek a felügyelet tagjai által, miközben a felügyelet tagjai pozíciójukból eredő „hatalmukat” saját felsőbbrendűségük bizonyítékaként kezelik. Ennek a törvényszerű lélektani folyamatnak tudatában olyan szabályzatot lenne célszerű kialakítani a büntetés-végrehajtás zárt világában, amely ellenúlyozni képes a rendszer működésének gyengüléséhez vezető ezen folyamatot.

Ezt a célt a vezetők és középvezetők által képviselt morál és a szabályzat gyakorlatban való tényleges alkalmazhatósága szolgálná.

A bv intézetekben jelenlevő konfliktusok forrásai és típusai

1. Fogvatartott társ

A fogvatartott társak között a leggyakoribbak azok a konfliktusok, amelyek mind lelki, mind fizikai bántalmazással járnak. Ez természetes, hiszen az életterük és a viszonyaik miatt a frusztrációjuk levezetésének színterén együtt foglalnak helyet. A közös élettér okozta problémákon és a frusztrációk megjelenésén kívül azonban a státuszért folyó küzdelem az, ami szintén elkerülhetetlenné teszi a fogvatartottak közötti összecsapásokat, konfliktusokat és verekedéseket. A hierarchiában döntő szerepe van a fizikai erőnek, amely meglétét folyamatosan bizonyítani kell. Ezért a konfliktusok, verekedések, erőszakos cselekmények egy része nem kiiktatható.

2. Gyógyszerhasználat

A gyógyszerhasználat rendkívül elterjedt, és nagyon káros következményekkel jár a rabok körében. A mértéktelen gyógyszerfogyasztás kontrollálatlan, agresszív magatartáshoz vezet, s a józanságát teljes mértékben elvesztő egyén sok esetben öntudatát elvesztve verekszik. A felügyelet gyógyszerhasználattal szembeni hallgatólagos beleegyezése, a toleráltság szintjének kérdése az, mennyire tud egy bv. intézetben elharapózni ez a jelenség.

⁴ *Zimbardo, Philip G.; Haney, Craig; Banks, Curtis: Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison. International Journal of Criminology and Penology, 1/1973.*

Az elterjedt gyógyszerelés aláássa az intézetben uralkodó közmorált, a felügyelet presztízsét, megnöveli a súlyos testi sértések, verekedések, bántalmazások és önsértések számát, rontja a fogvatartottak közérzetét, és növeli az amúgy is magasan levő frusztrációs szintet. Az agresszió és erőszak mértékében meghatározó a gyógyszerhasználat elterjedtsége és ennek kontrolláltsága, komoly konfliktusforrás mind az üzletelgetés, mind pedig az addikció hatásai miatt. Az erőszakos cselekmények csökkenéséhez nagyban hozzájárulhat a felügyelet gyógyszerhasználatával szemben kialakított vezérelve.

3. Külső körülmény

A fogvatartottak lelkiállapotát nagymértékben befolyásolja minden kívülről érkező hír vagy esemény. Ha az egyénnek nincs egy jól bevált, általa kidolgozott feszültség-levezetési technikája, akkor sokkal valószínűbb, hogy verekedésekbe, erőszakos cselekményekbe keveredik.

4. Impulzus-kontroll zavar

Az impulzus-kontroll zavar olyan meggondolatlan, hirtelen, erőszakos cselekmények elkövetését okozza az egyénnél, amelyet – a következmények miatt – utólag rendszerint megbán, ennek ellenére elköveti hasonló helyzetben újra és újra. Az egyén, aki impulzus-kontroll zavarral küzd, nem képes ellenállni azoknak az ösztöneinek, melyek ártalmasak önmaga, vagy más számára. Tudatosan nem tudja gátolni késztetéseit.

A fogvatartottak körében nagyon gyakori ez a jelenség, amelyet úgy fejeznek ki: „elborul az agyam”, vagy „hirtelen haragú vagyok”.

5. Provokáció a felügyelet részéről

A felügyelet tagjainak nagyon nagy hatása van arra nézve, hogy a fogvatartottak milyen mentális és lelkiállapotban vannak. Könnyen tudnak feszültséget generálni, amelynek általában közvetett hatása van: a felhergelt fogvatartott nem a fegyőr, hanem egy fogvatartott társa ellen fordul, azon vezeti le feszültségét.

6. Üzletelgetés

Rendkívül sok konfliktus származik mind a fogvatartottak egymás közötti, mind pedig a fegyőrökkel való üzletelgetéseiből. Az utóbbi rendkívül veszélyes, mert nagyon heves indulatokat válthat ki, és beláthatatlan következményei lehetnek, amennyiben vita támad a felek között. A fogvatartottak közötti üzletelés szintén sok konfliktust okoz, s ezek a konfliktusok, csak úgy, mint az üzletelés maga, nem megszüntethető. A durvaság mértéke azonban befolyásolható és kordában tartható a felügyelet által.

Következtetések és javaslatok

A felügyelet célja a fogvatartottak őrzése, felügyelete és ellenőrzése. Mind-ezen feladatok akkor teljesülnek megfelelően, ha a rabok nem tesznek kárt sem önmagukban, sem egymásban, sem a környezetükben, sem pedig a bv. állomány tagjaiban.

A felügyelet célja ellen hatnak azonban a következő viselkedésformák az állomány tagjai részéről:

- lekezelő beszédmód a fogvatartottakkal;
- erőfitogtatás (az erőfölény a pozícióból adódik, ezért a megítélése negatív);
- a feljelentések eltusolása, illetve a fegyelmivel, bűnvádi eljárással való indokolatlan fenyegetőzés, zsarolás.

Mindezen viselkedésformák a fogvatartottakból ellenállást váltanak ki és a felügyelet tekintélyét rombolják.

A konfliktusok jó része megelőzhető lenne akkor, ha az állomány tagjai a következetességet, a korrektséget tartanák szem előtt. Nagyon fontos a fegyőri és nevelői munka során a rugalmasság, amely alatt egyes rigid szabályok szituatív és adekvát értelmezése és alkalmazása értendő, illetve nagy jelentőséget kellene fordítani az emberismeret fejlesztésére.

Amíg a formális szabályzat sok esetben eszközteleenné teszi a felügyelet tagjait, addig nem várható, hogy az informális megoldások alkalmazásának és az ezek mentén elharapózó túlkapásoknak az előfordulása, az önbíráskodások csökkenjenek a felügyelet tagjai körében.

A felügyeleti szubkultúrának, az emberi és magatartásbeli értékek tudatos alakításának, a személyiségfejlesztő és önismereti tréningeknek a rendkívüli fontossága ebben a kérdéskörben tagadhatatlan. Ennek tudatosítása és alkalmazása a büntetés-végrehajtás optimális működésének kulcsfontosságú összetevője.